

„A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát”

Interjú Alekszandar Kjoszevvel

2020 februárjában, Szófiában beszélgettünk Alekszandar Kjoszev bolgár irodalom- és kultúrtörténésszel a kelet-európai öngyarmatosító kultúrák történetéről, valamint arról, hogy ezek milyen tágabb társadalmi folyamatokba ágyazódnak. Alekszandar Kjoszev a Szófia-i Egyetem Kulturális Központjának igazgatója, akinek magyarul csak néhány tanulmánya olvasható, melyek közül a *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról* több fordításban is létezik, és sokan használják a magyar társadalom- és eszmetörténeti folyamatok megértésére is.¹ Emellett egy politikailag is aktív kutatóval beszélgettünk, aki jellemzően jobboldali-liberális szempontból szokott megnyilvánulni a bolgár közéletben.² Talán épp ez provokálta ki a legtöbb vitát az interjú során. Miközben Kjoszev írásai megvilágító erejűek, hogy a kelet-európai társadalom és kultúra folyamatos felzárkózásvágyát ne rendellenességként, és ne is természetesként, hanem az egyenlőtlen fejlődés eredményeként kezeljük; ő sokszor mégis elkerülhetetlen feladatként beszélt a fejlődésről.

Kezdésként azt kérnénk, hogy fejtse ki, mit is ért a kelet-európai társadalmak öngyarmatosító mintázatán, és azt, hogy mi ennek a mai relevanciája.

Először is különbséget kell tennünk a gyarmatosítás tudományos és nem-tudományos használata között, mivel az utóbbi az identitásunkkal kapcsolatos önsajnálattal és a traumatikus sirámokkal van tele. Az öngyarmatosítás metaforáját én nem így használom, nem panaszkodom. Történész vagyok, és a történészek nagyléptékű történeti folyamatokat írnak le és értelmeznek; ezért igyekszem ezt a metaforát tisztán episztemológiai, heurisztikai eszközzé alakítani. De ennek megvannak a korlátai, mivel az öngyarmatosítás egy metafora és nem egy fogalom. Különbséget kell tenni a metafora heurisztikai lehetőségei és korlátai között, összevetve a hasonló meta-

¹ KJOSZEV, 2000; KIOSSEV, 2017.

² Alexander Kjoszev közéleti szerepét is érinti Jana Tsoneva *The Making of the Bulgarian Middle Class: Citizens Against the People in the 2013 Protests* című 2019-es PhD disszertációjában. (TSONEVA, 2019.)

forákkal, mint például a balkanizmus, az orientalizmus, a kripto-gyarmatosítás, a belső gyarmatosítás stb. Számos ilyen metafora létezik, mivel a kelet-európai országok társadalomtörténete messze nem tipikus. Ezért a régióban sokan próbáltak episztemológiai eszközöket kidolgozni, hogy megbirkózzanak ezzel a helyzettel. Ez az oka annak, hogy számos hasonló metafora kering, ami egy zavaros helyzetet eredményez, mivel ezeket a metaforákat sokszor önkényes és homályos módszertani anarchiával használják. Én ennél szigorúbb és pontosabb szeretnék lenni, de ez egy metafora esetében nem könnyű, mivel az a természetéből fakadóan pontatlan. Ez a metafora egy fogalmi folyamat, és ezt a folyamatot kontrollálni kell.

Mit jelent ez az öngyarmatosítás tekintetében? Az öngyarmatosítás egy módja annak, hogy leírjuk azt, hogy a gyarmatosítás milyen hatással volt Európa perifériáira, ahol nem volt valódi gyarmatosítás. De mit jelent a *valódi gyarmatosítás*? Hódítást, mely során az erősebb katonai hatalom távoli területeket foglal el. Ez a távolság nagyon fontos, mivel a földrajzi távolság gazdasági, kulturális és vallási távolságot is jelöl, azaz nagyok a különbségek a centrum és a gyarmati terület között. Ez a modern gyarmatosítás klasszikus meghatározása, amely katonai, diplomáciai hódítást jelent, amihez a Foucault-i értelemben vett kormányzási technikák³ és statisztikai tudás-hatalom eljárások kapcsolódnak. Ehhez társulnak a kulturális-, és gyakran nem is rejtgetett faji felsőbbrendűség érzései is. Néhány nemzet és protonemzet azonban a valódi, modern gyarmatosítás határain kívül esett. Voltak, amik két nagy gyarmatosító hatalom közé rekedtek, mint például Sziám, ami a francia és a brit gyarmatosítás között formálisan független maradt. Ez annak a gyarmatosításnak a tipikus esete, amely a kultúra és a kollektív képzelet, nem pedig a diplomácia és a hódítás szintjén történik.

A világszféra félperifériáján elhelyezkedő Kelet-Európában a valódi gyarmatosítás bizonyos jellemzői hiányoztak, mások viszont megvoltak, mint például Európa kulturális fölényének az érzete. A periféria ezen területein Európa egy képzeletbeli, eszményi birodalomként alakult, és az olyan gyarmatosító hatalmak mint Anglia vagy Franciaország nem voltak ellenségnek tekintve, mivel itt nem gyakoroltak adminisztratív uralmat és nem kényszerítették egy rasszista rendet a helyi népekre. Ebben a régióban Európa egy eszményképpé vált, amire az összes lehetséges norma és minta gyűjtőhelyeként tekintettek. Sötét oldala pedig eltűnt, mert ezen országok lakóit nem érintette a gyarmatosítás árnyoldala. Ezek az országok csak a gyarmatosítás képzeletbeli részeit tapasztalták meg, mivel a kollektív képzelőerejüket leigázták a centrum normái. Ezért a régióinkban Európa mindig is zsinórmérték, nem pedig ellenség volt. Ez egy kulturális trauma eredete is, mivel ezek az országok sosem voltak olyanok, mint Európa. Van egy bolgár mondás: *mi európaiak vagyunk, de mégsem teljesen, valami hiányzik*. Ez az érzés nem egy bolgár specifikum, hanem jellemző a régióink összes kis nemzetére, melyek egy olyan civilizációhoz, fejlődéshez és olyan társadalmi normákhoz próbálnak felzárkózni, melyek valójában eurocentrikus és nem univerzális normák. Következésképpen ezek a kis nemzetek a saját képzetükhöz igyekeznek felzárkózni, és e felzárkózási folyamat során épül saját kultúrájuk és identitásuk. Ez azt is jelenti, hogy ez az identitásépítés egy traumatikus folyamat volt számukra, mivel a normák és minták soha nem a sajátjaink, hanem

³ A kormányzási technikák itt a *governmentality* fordításaként szerepel.

Párizsból, Londonból, egy messzi, eszményi birodalomból származnak, és mi pedig sosem illünk bele ezekbe a szabványosított képzetekbe. Ez a tapasztalat nagyon fontos építőeleme volt ezen, éppen kialakuló nemzetek kultúrájának, és nem csak a kultúrájuknak. Ezek a nemzetek felzárkózásban születtek.

Hogyan keveredtek az erőszak és az együttműködés elemei a gyarmatosítás két, most vázolt modelljében? És tényleg ennyire élesen el lehet-e választani ezt a két modellt? Ez annál is inkább kérdés lehet, mivel nemcsak a valódi gyarmatosításnak, hanem a kelet-európai öngyarmatosításnak is megvannak az anyagi, gazdasági, adminisztratív elemei. Másrészt pedig a valódi gyarmatosítás sem pusztán szimbolikus elnyomás volt, hanem összefonódott az olcsó munkaerő és az olcsó természet kizsákmányolásával. Ezt a kérdést a The Self-Colonizing Metaphor című írása is megpendíti,⁴ amelyben azt írja, hogy Európa felsőbbrendűségének a képzete igazolta a 16. századtól kezdődő európai területi terjeszkedést. A kérdésünk végső soron az, hogy milyen viszonyban állnak a közösségi képzetek az anyagi viszonyokkal?

Ennek a kérdésnek marxista előfeltevései vannak, amelyeket nem fogadok el. Először is azt hiszem, hogy a hatalom – beleértve az imperialista hatalmat is – nemcsak pusztító és elnyomó, hanem kreatív is; és hozhat valódi civilizációt. A 19. században az imperializmusnak és az európai birodalmaknak két különböző formája létezett. Az egyik a klasszikus feudális birodalom volt, mint például az orosz és az oszmán birodalmak. Másfelől azonban voltak olyan modern birodalmak is, mint Nagy-Britannia és Franciaország, amelyek a haladás hordozóiként viselkedtek, és valójában is azok voltak. A Habsburg Birodalom pedig egy átmeneti változat volt a két típus között. Ha az ipari forradalom szempontjából beszélünk haladásról, akkor Nagy-Britannia és a Német Birodalom voltak azok a helyek, ahol ez történt. Nagy volt a különbség a francia és a brit birodalom gyarmatosítása, és a régi, magukat modernizálni képtelen feudális birodalmak területi politikája között. Ha az imperialista hódításról csak mint elnyomásról és a gazdasági kizsákmányolás legitimációjáról beszélünk, akkor messze vagyunk a tényektől. Például Napóleon birodalma, a francia gyarmati uralom első 19. századi példája, a legfontosabb modernizáló erő volt Európában. A szabadság, a demokrácia és a jogállamiság fogalmát a napóleoni háborúk vezették be az emberek tudatába. Az európai forradalmi programok, amelyek nemzeti forradalmi programok voltak, a francia forradalom programját idézték. Az Európán belüli hódítás, a napóleoni háború pedig a modernizáció fő hajtóereje volt. Sok helyen Napóleon csapatai vezették be a szabadság, a szuverenitás és a nemzeti autonómia fogalmait. Ezért a birodalmi hódítás nagyon ambivalens: ez nem csupán elnyomás és kizsákmányolás volt, hanem nagy átalakulást hozott az európai lakosság tudatában is.

Amikor az önközpontú eurocentrikus ideológia Európát a haladás, a szabadság és a civilizáció hordozójaként írja le, bizonyos mértékig igaza van, mivel korábban az emberek számára nem léteztek ezek a fogalmak, nem használták ezeket a kategóriákat. A modernitás szótára és diskurzusa a régi és az új, modern, republikánus és gyakran imperialista rend közötti összecsapásban született. A gyarmatosítás mérlege pedig nem teljesen negatív: ennek kimondottan ellentmondásos jellegzetességei

⁴ KIOSSEV, 2011.

voltak, melyek átformálták a világot, az embereket és azok tudatát. Ezért a gyarmatosítás tudati része több volt, mint az anyagi érdekek, a hódítások és az idegen népszerűség adminisztratív elnyomásának legitimációja. A világ modernizációja pedig nagyon ambivalens és összetett módon a 19. századi eurocentrikus gyarmatosításon keresztül zajlott le.

A szimbolikus és a materiális olyan elválaszthatatlanul fonódott össze, hogy nem mondhatjuk, hogy a szimbolikus pusztán csak az anyagi érdekek legitimálása lenne. Az olyan fogalmak, mint *A fehér ember terhe*,⁵ többek voltak öncsalásnál. Sok európai ember hitte azt, hogy olyan missziója van a gyarmatosítással, mint amilyen korábban a kereszténységnek volt.

Van abban egy izgalmas ellentmondás, hogy a gyarmatosító hatalmak olyan fogalmakat vezettek be, mint a szabadság és a nemzeti szuverenitás, ám a gyarmati népszerűségekre már nem tartották ezeket érvényesnek.

Ez a folyamat természetesen nagyon ellentmondásos volt, és a gyarmatosító birodalmakra sem szabad monolit egységként gondolnunk. Ezek tele voltak feszültségekkel, ellentmondásokkal és a különböző szereplők a saját – sokszor ellentétes érdekű – kifinomult játszmáikat folytatták. Ezért tévedés volna ezeket a birodalmakat egyértelmű geopolitikai-, anyagi- és tőkeérdekekkel bíró entitásokként felfogni. Annál is inkább, mert a saját képzeletbeli harcaikat megvívó írók, filozófusok és értelmiségiek Európában sehol sem voltak hatalmon.

Egyetértünk azzal az érveléssel, miszerint a gyarmatosítás egy heterogén folyamat volt, ahogyan azt több szerző, például George Steinmetz⁶ is bizonyította. Ugyanakkor hangsúlyoznánk, hogy szerintünk az anyagi érdekek mindig is jelen voltak, és elválaszthatatlanok a gyarmatosítás történetétől.

Nem tagadom ezt a tényezőt, de vannak történészek, akik tagadják, és azt állítják, hogy a gyarmatosítás egyáltalán nem volt profitábilis a gyarmatosítók számára. Statisztikai dokumentumokra támaszkodó érvelésük szerint a gyarmati uralkodás költségei olyan magasak voltak, hogy az nem lehetett profitábilis, mivel a gyarmattartók többet fektettek be, mint amennyi nyereséget realizáltak.⁷ Én úgy hiszem, hogy ezeket a folyamatokat politikai előfeltevések nélkül kell elemezni. A fiatalabb generációk mindig igazságosak és őszinték, és úgy hiszik, hogy tudják, hol van az igazság, és hogy kik a jó-, és kik a rosszfiúk. Ez azonban egyáltalán nem ilyen egyértelmű, mivel a történelemben ezek a szerepek változnak. Ezért arra kérem önöket, hogy ne vezessenek ebbe az irányba, mert nem tudom elfogadni ezeket az előfeltevételeket. Ha önök csak azt szeretnék bizonyítani, hogy a haladás, a szabad-

⁵ Rudyard Kipling 1899-es *A fehér ember terhe* (*The White Man's Burden*) című verse a gyarmatosítás ideológiájának egyik leghíresebb példája. Az első versszak nyersfordítása: *Vedd a Fehér Ember terhét / Küldd el legjobbjaid / Hogy fiaid számúzve / Szolgálják foglyaid / Igában, vad népekért / Megtéve, mit lehet / Új, fogadott félig ördög / Félig gyermekek.*

⁶ STEINMETZ, 2003; STEINMETZ, 2007.

⁷ Ennek az érvelésnek egy meggyőző és olvasmányos kritikáját adja Shashi Tharoor „*But what about the railways...?*” *The myth of Britain's gifts to India* című írása, lásd: THAROOR, 2017.

ság és a kultúra mind csak a felépítmény részei és az anyagi érdekek alkotják az alapot, akkor én itt sem vagyok, mert nem veszek részt egy ilyen marxista játékban.

Abban a kérdésben szerintünk egyetértünk, hogy az imperializmusnak és a gyarmatosításnak voltak ideológiai és materiális aspektusai is. Ön szerint ezek hogyan kapcsolódtak egymáshoz?

A nehézség az, hogy nagyon nehéz megkülönböztetni egymástól az ideológiát és az anyagi érdekeket. A valódi gyarmatosítás során viszont ennek a kettőnek világos volt a kapcsolata. Ott a helyi elit közvetített az anyagi és a szellemi között, különösen a közvetett brit gyarmati uralom esetében. A helyi elit olyan mélyen volt beágyazva a helyi kultúrába, hogy képes volt a birodalmi, eurocentrikus ideológiát helyi nyelvre fordítani. Ez egyfajta közvetítés volt, és a helyiek úgy érezték, hogy ezen a folyamaton keresztül részt vesznek a gyarmati világ új, nagyszabású globalizációjában, részesei a fejlődésnek, az emberiség evolúciójának. Ebben az időben az antropológia egy nagyon világos történeti periodizációs rendszerrel dolgozott, amely a különböző népeket és nemzeteket civilizáltakra, barbárokra és vadakra osztotta fel; de azt ígérte, hogy az idő múlásával mindenki feljebb lép ezen az evolúciós láncon, és elér az eszményi modern világba. Ez volt a modernitás utópiája, ami magában foglalta a gyarmati sorban lévő népeket is, akik úgy érezhették magukat, mint a világ jövőbeli polgárai. Pontosan emiatt az utópia miatt válhattak a gyarmati sorban élő népek fekete jakobinusokká,⁸ és érezhették át mélyen a gyarmati alárendeltség igazságtalanságait.

Hogyan érintette ez a felzárkózásról szóló diskurzus Kelet-Európát, és ennek milyen alternatívái születtek a régióinkban?

Korábban már említettem, hogy a periféria nemzeteinél a nemzeti kultúra és identitás egyfajta születési trauma során keletkezett, de ez egy nagyon általános kép volt. Helyi szinten ennél sokkal összetettebb a helyzet, és a nyugatosítókkal szemben mindig voltak olyanok, akik a helyi kulturális hagyományokat dicsőítették és ebből próbáltak egységes kulturális hagyományt építeni. Ezek a viták a nyugatosok és a népiesek közt a régió minden országában jelen voltak, és mindkét párt számos további irányzatra oszlott, ahogy azt Trencsényi Balázs nagyszerű könyvében kifejti.⁹ Ennek a vitának sokféle formája volt, tehát a kulturális környezet nem térben és időben egységesen traumatizálódott. Sokan próbálták meghaladni ezt a születési traumát azzal, hogy létrehozták a saját kulturális hagyományuk apológiáját. Ez történt Afrikában is, ahol Frantz Fanon írta le ezt a folyamatot az afrikai értelmiségiek afrikai forradalmárokká válásán keresztül. De ez már egy másik történet.

⁸ A fekete jakobinusok kifejezés az 1791-ben kirobbant, és 1804-ig tartó haiti forradalomra vonatkozik. Ennek során az addig francia gyarmati státuszban létező Haitin a fekete rabszolgák *Az emberi és polgári jogok nyilatkozatát* magukra is érvényesnek véve fellázadtak a gyarmati elnyomás ellen. A fekete jakobinusok kifejezés a trinidadai történész, C. L. R. James 1938-as *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* könyve (JAMES, 1938.) nyomán terjedt el, és mára a populáris kultúra részévé vált: például az amerikai *Jacobin* magazin logóján is egy fekete jakobinus látható.

⁹ TRENCSENYI, 2011.

A félperiféria országaiban a nyugati normák bevezetését mindig komoly viták övezték. Még akkor is, amikor valódi felzárkóztatásról volt szó, mint amilyen például a vasutak kiépítése, az áruszállítás és az utazás korszerűsítése volt. A mából visszatekintve elkerülhetetlennek és nem ideológiai kérdésnek tűnik az, hogy szükség van vasútra, hogy létezzen modern közlekedés, gazdaság, kereskedelem, áruk és így tovább. De, amikor az Oszmán Birodalomban felmerültek az első elképzelések a vasúthálózatról, rögtön voltak bolgár értelmiségiek, akik azt állították, hogy a vonatok ártalmasak lesznek a bolgár kultúrára, rossz hatással lesznek a naiv emberekre, betegségeket fognak behurcolni Bulgáriába, három hónap alatt az egész vidéki termelés át fog állni exportra és kilenc hónap múlva már csak külföldi áruk lesznek Bulgáriában.

Az, hogy ezek az értelmiségiek azt állították, hogy a vasút rossz hatással lesz a bolgár gazdaságra, azt mutatja, hogy még az olyan nagy eredmények, mint a vasút is vita tárgyát képezték és nem voltak automatikusan elfogadottak. A levegőben volt az az érzés, hogy nem felzárkózunk, hanem épp, hogy lemaradunk. Az egyes vállalkozók, értelmiségiek és tőkésék gyakorlati döntései azonban nagyon különböztek egymástól, és egyfajta konfliktusmezőt generáltak. Bár mindig voltak alternatívák, de a probléma az, hogy bizonyos dolgoknak nem volt alternatívája, például a vasút, a távíró vagy a modern kereskedelem bevezetésének. Ezeknek a kapitalista út volt az egyetlen útja, és ennek nem voltak alternatívái. A világ fokozatosan egy kapitalista világgá vált, ennek minden ellentmondásával.

Az Ön írásai elsősorban a kelet-európai nemzetek születési traumairól szólnak, de a most emlegetett infrastruktúra példája arra is rámutat, hogy ez nem pusztán egy egyszeri születési-, hanem egy folyamatosan újratermelődő trauma. Például a népiesek és a nyugatosok vitája nem csak a 19. században zajlott, hanem ma is történik, sokszor éppen az infrastruktúra kérdései körül sűrűsödve. Mit gondol, az öngyarmatosítás metaforája pusztán a születési traumából származik, vagy pedig egy ismétlődő, újratermelődő traumával van dolgunk?

Úgy gondolom, hogy ennek a traumának az újratermelődése a nemzet sorsától függ. A gazdasági és kulturális szempontból még mindig elmaradott nemzetek esetében a születési trauma újra és újra megismétlődött. Viszont vannak jó példák is, mint Svédország, Norvégia, Dánia és Finnország, amelyek rendkívül sikeres modernizációt hajtottak végre, és egy olyan nemzeti kultúrát és életmódot alakítottak ki, mely már egyáltalán nem traumatikus. Úgy gondolom, hogy a 19. század végén Svédország és Finnország hasonló helyzetben volt, mint a kelet-európai országok, de ma ez már máshogy van. A trauma nekik már csak történelem, de nekünk nem.

Hogy illeszkedik ebbe a képbe a szocializmus? A kelet-európai államszocialista kísérletek nem voltak-e hasonló próbálkozások arra, hogy meghaladják a nyugatos-népi szembenállást?

Hiszem, hogy minden sikeres modernizációs projekt meghaladja ezt a traumát. Aztán az úgynevezett trauma – bár ezt a metaforát nem fogadom el teljes mértékben, mert túl veszélyes –, ez a kulturális komplexum nem fog megismétlődni, ha egy ország gazdaságilag fejlett, ha kultúrája jó és érdekes kulturális eredményeket hoz, ha a közélet intenzív, ha az intézmények működnek, és így tovább. De Kelet-Európa

egy másik nagy történelmi kalandon is átment, a szocializmuson és a totalitáriánus államokon. Ez a nyugatellenes, sztálinista próbálkozás, hogy elmaradott országokban hozzanak létre szocialista társadalmakat, először Oroszországban, majd a Szovjetunió periférikus országaiban, pedig katasztrófával végződött. A mostani helyzet sem tiszta, hogy hogyan próbáljuk utolérni ezt a világot, ami jóval előttünk jár, és próbálunk a késő kapitalista világ részei lenni. Szerintem sok kortárs jelenség megmagyarázható ezzel az ellentmondással: a periféria kései modernizációja, majd a szocialista kísérlet, katasztrófa és újrakezdés.

Még egy kérdés erejéig szeretnék visszatérni az államszocialista múlthoz, aminek van egy érdekes tulajdonsága. Általában úgy beszélünk Kelet-Európáról, mint egy elnyomott helyzetben lévő identitásról, vagy egy egyenlőtlen fejlődés során háttérbe szorított pozícióról. Pedig a kelet-európai országok gyarmatosítóként is felléptek: a Harmadik Világban a technológia, a tudás elhozóiként jelentek meg, és így tovább. Ugyanebben az időszakban sokan jöttek a Harmadik Világból Kelet-Európába tanulni, ami újrendezte a hegemonia és az uralkodás ismert szimbolikus és anyagi mintázatait is.

Ezzel egyetértek. Egy bizonyos időszakban, mikor a szocialista gazdaság folyamatosan fejlődött, a szocializmus sikeres volt és – nagyon helytelen módon, de – a Szovjetunió modernizálta Kelet-Európa országait. A Szovjetunió kezdett a második legnagyobb globális hatalommá válni, és mind geopolitikailag, mind ideológiailag úgy viselkedni, mint egy második központ. Ez sok mindenkit befolyásolt Afrikában és Ázsiában, ami egy szocialista és nem-szocialista országok közötti közösséget hozott létre. Jugoszlávia ebben fontos szerepet játszott.

Sajnos, a modernizációnak ez az útja helytelennek bizonyult. Amikor összedőlt a rendszer, az a saját katasztrófájába torkollott. Ugyanis, különösen a harmadik ipari forradalom, a digitális-technológiai forradalom után a szocialista rendszerek képtelenek voltak versenyre kelni a kapitalista világgal, így romba dőltek. Hogy pontosan miért, azt nehéz megmondani. Sokan állítják – és igazuk van –, hogy a mai világnak megint csak egy központja van, és ez probléma. Az elmúlt években, a populista nacionalizmus globális térhódítása és a neoliberais világ destabilizálódása után, ez már talán nincs is így. Bizonyos értelemben a világnak megint több központja van. De ez a többközpontúság nagyon veszélyes, tele konfliktussal és zavaros horizonttal.

Gyakran említi Frantz Fanont. Az ő írásait már 1989 előtt lefordították bolgárra? A magyar államszocialista rendszernek Fanon nem volt egy kedvelt szerzője.

Az államszocialista időkben mi sem tudtunk semmit a gyarmatosítással szembeni ellenállásról. Csak a propaganda kliséit ismertük. 1989 előtt Bulgáriában egyetlen nagy afrikai, ázsiai vagy Karib-térségben alkotó szerzőt sem ismertünk. 1989 után a posztkoloniális elméletek fokozatosan törtek be a kulturális mezőbe, de még mindig nem széleskörűen ismertek, és én azon kevesek egyike vagyok, aki ezekkel az elméletekkel dolgozik. Bulgáriában nem vagyunk ezzel sokan így, még mindig a módszertani nacionalizmus az uralkodó irány.

Sokszor beszél egy úgynevezett meghasadt identitásról, főleg egy elnyomott szubjektum meghasadt identitásáról. Lehet, hogy ez komplexebb, mint egy pusztán elnyomás, de mégis

létezik az az ellentmondás, miszerint elnyomottként valamivel szemben ellenállást akarunk kifejezni, de közben elismerésre is vágyunk ugyanattól a dologtól, és hozzá akarunk tartozni. A kérdésünk az lenne, hogy ez egy kifejezetten kelet-európai dolog-e, vagy pedig így vagy úgy, nem lehet-e, hogy ez inherensen az elnyomó logikák része? Egy lehetséges párhuzam: a feminizmus első hulláma is az „utolérés” logikájára épült (például egyenlő munkáért egyenlő bért kértek, a hangsúly gyakran az egyenlő munkahelyi megbecsülésen és egyenlő munkakörökön volt), míg a feminizmus második hulláma éppen a férfiak elutasítására és a nők önmegerősítő identitásának kiépítésére, a nők szeretetére helyezte a hangsúlyt – tehát hasonló dinamikát láthatunk működni benne. A kérdésünk, hogy van-e olyan része a meghasadt identitásnak, amely specifikusan Kelet-Európához köthető, vagy a hatalmi mechanizmusok más környezetben is létrehozzák ezt a fajta meghasadt identitást?

Félek attól, hogy általános összehasonlítást végezzenek nagyon különböző identitások kapcsán, és hogy kiemeljem ezeket a saját kontextusukból. Szerintem az identitások mindig kontextualizálva vannak, az elismerés különböző játszmáiba ágyazódnak. És a nők elismerése nagyon más, mint a nemzetek vagy a szociális csoportok elismerése. Szóval nem rajongok azért, hogy az identitásról formális, absztrakt és strukturalista terminológiával beszéljek. Szerintem az identitásról csak annak kontextusában van értelme beszélni. A traumatikus identitások problémája az elismerés problémája; hogy el vannak-e ismerve a világ többi része által. És ez nagyon sok konkrét történelmi helyzettől függ. Például Magyarország és Bulgária elismerése az Európai Unióba való belépéssel történt, vagy legalábbis ezt hittük. Kiderült, hogy ez csak egy adminisztratív szintű befogadás, és sok bolgár patrióta azt érzi (és ez talán Magyarországon is hasonló), hogy a nagy bolgár kultúra, történelem, a hősök, mártírok és a bolgár drámák nincsenek elismerve. És a kulturális elismerés hiánya miatt volt egy abszolút váratlan hulláma a nacionalista populizmusnak Bulgáriában, és Magyarországon még inkább. Ez azzal függ össze, hogy senkit sem érdekel a bolgár és a magyar kultúra, kivéve a bolgárokat és a magyarokat. És az elismerés hiánya fontos szerepet játszik abban, hogy ez a trauma újra feltör. Az, hogy a trauma újra felbukkan, nem egy automatikus folyamat, de kontextuális küzdelmekkel, és ebben a kontextusban lévő kulturális és szimbolikus hatalmi dinamikákkal függ össze. És sajnos a kortárs globális helyzet nem valami barátságos a kis országok nemzeti identitásával szemben. Tehát nem szeretném összehasonlítani a feminizmust a nemzeti identitással. Szerintem ezek nagyon más esetek.

Azt hiszem, az öngyarmatosítás metaforája egy korlátozott kutatási eszköz: megvannak a saját analitikus és elméleti határai, és a 19. században történtek sokkal jobban leírhatók általa, mint a 20. század történései. Bár 20. századi történelmi jelenségeket is elemezhetnénk ebből a perspektívából, de ennek az elemzési keretnek a fő területe a klasszikus gyarmatosító folyamat és annak a perifériára gyakorolt hatása. Talán én szívesebben is tartanám ezen a területen. Nem célom megmagyarázni minden meghasadt identitást, minden születési trauma folyamatát vagy identitás kialakulását. Távol álljon tőlem.

Az értelmiségiek szerepéhez visszatérve, Ön szerint ezeket az öngyarmatosító mintákat főleg értelmiségiek alkotják meg, vagy vannak olyan formái, amelyek a társadalom más szintjein formálódnak meg?

Ez a kérdés visszavezet a szimbolikus és az anyagi problémájához. Azokban a periférikus országokban, amelyeket a modern gyarmatosító folyamatok nem közvetlenül érintettek, furcsa hatások jöttek létre a mindennapi élet szintjén, mert az élet anyagi feltételeit, az intézményeket és az antropológiai értelemben vett kultúrát általában helyi szerveződések és szokások igazgatták. Emellett ezek az országok általában óriási feudális vagy keleti birodalmak, például az Orosz Birodalom vagy az Oszmán Birodalom részei voltak. Az élet itt, a Balkánon elválaszthatatlan volt a helyi lakhatási, ruházkodási, étkezési szokásoktól. Az anyagi, antropológiai kultúra tehát teljesen a helyi feudális és birodalmi hatások alatt állt, legyen az orosz vagy oszmán. A közéleti értelmiségiek, de nem csak ők, hanem inkább a kollektív képzelet összes lehetséges megalkotója (egyetemi tanárok, tanítók, gimnáziumi tanárok, írók, festők stb.), tehát a legtöbb ember, aki a képzelettel dolgozik, nyugaton tanult: Bécsben, Lipcsében, néhányan Moszkvában vagy Szentpéterváron. Olyan képzeletbeli modelleket hoztak be, amelyek alkalmazhatatlanok voltak a helyi anyagi kultúrára. Így egy furcsa konfliktus jött létre az úgynevezett „elitkultúra” és az úgynevezett „antropológiai kultúra” között, mert a mindennapi élet kulturális szokásai nagyon különböztek attól, ami az irodalom, a filozófia, a szociológia vagy az oktatás területén történt. Emiatt a kelet-európai értelmiség pozíciója a saját helyi nemzetükkel szemben teljesen más, mint a nyugat-európai értelmiség helyzete.

Nagyobb távolság és ellentét van köztük. Ez az ellentét különösen erős az orosz kultúrában, ahol az értelmiség és a helyi közösség mintha két különböző bolygóról jött volna. Az orosz értelmiség a nagy európai, sokkultúrájú család része. Az orosz forradalom előtt az orosz irodalom, zene és filozófia a világ legfontosabb intellektuális folyamataiban vett részt, ezzel egy időben egy orosz paraszt egy premodern, vallásos univerzumban élt, aminek semmi köze nem volt az orosz elitkultúrához. Ez a nagy különbség az elitkultúra és az antropológiai értelemben vett kultúra között a mi periférikus régióink egyik sajátossága. Egyébként a külföldi modellek és sémák, amelyeket egy helyi környezetbe bevezetnek, általában adaptálódnak, változnak, hogy igazodhassanak a helyi kulturális szokásokhoz. Ez az jelenti, hogy az európai sémák mindig megváltoztak a lokális alkalmazás során, és bizonyos értelemben a helyi antropológiai szokásokkal összeillesztve alkalmazzák őket a kulturális intézmények. Ez furcsa helyzetet eredményez, különösen a demokratikus és jogi intézmények terén, mert az emberek máshogy, Anglia vagy Franciaország állampolgári, világpolgári kultúrája alapján használják. Az úgynevezett közéleti értelmiségiek hivatásuknak érzik, hogy a *valódi* sémákat és modelleket vezessék be, ami számukra a haladást és a civilizációt jelenti. Személyes missziójuknak érzik ezt, ami persze megint egy furcsa, öngyarmatosító helyzet.

Vissza szeretnénk volna térni az Ön személyes intellektuális, szakmai pályájához, ahhoz, hogy hogyan találkozott az Ön által használt elméletekkel. 1989 előtt már aktív kutató volt. Azelőtt találkozott ezekkel a problémákkal, mielőtt megismerte volna a gyarmatosításról szóló szakirodalmat, amit később alkalmazott a kelet-európai helyzetre, vagy maga a dekolonializációról és posztkolonializációról szóló elméleti keret inspirálta Önt arra, hogy ezek felé a történeti problémák felé forduljon?

1989 előtt bolgár irodalmat tanítottam, ez volt az eredeti szakterületem. Miközben ezzel foglalkoztam, feltűnt, hogy a bolgár irodalmi és értelmiségi életben az utolérés problémája egy központi kérdés. A *hiányzó kultúra* problémája olyan volt, mint egy refrén, ami a kultúránk önreflexiójának része.

Mikor elkezdtem nemzetközi szlavisztikai konferenciákra járni, rájöttem, hogy ez nem egy pusztán bolgár sajátosság. Ez a probléma valamilyen módon strukturális része sok kelet-európai kultúrának: az oroszoknak, a románoknak, a szerbnek, a magyaroknak. Bár nem ismertem nagyon jól a magyar kultúrát, de ez Magyarországra és Lengyelországra is érvényesnek tűnt, Csehországra viszont már kevésbé. Rájöttem tehát, hogy ezeknek a periférikus kultúráknak vannak általános strukturális vonásai, és akkor pár novvég kollégámmal közösen írtam egy rövid esszét egy szófiai konferenciára. Ez a *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról* című szövegem, amelyet 1995-ben írtam. Abban az időben még egyáltalán nem ismertem az *igazi* posztkoloniális elméleteket. Később kezdtem el olvasni őket, amikor Németországban töltöttem négy évet, német könyvtárakban és német tudományos, értelmiségi közegekben. Sokat olvastam a nyugati posztkolonializmusról, ami ebben az időben nagyon előtérben volt. Mikor visszatértem Szófiába, elkezdtem a *Center for Advanced Studies*-ban dolgozni, ami akkoriban nyílt meg, és ahol a Balkánnal kapcsolatos projekteket szerveztünk. Ezután írtam meg *Dark Intimacy*¹⁰ című tanulmányomat, amikor egy évet Budapesten töltöttem vendégkutatóként a Collegium Budapestben. Nem sokkal később Szófiában szerveztünk egy kis konferenciát, ahová örömmel hívtam meg Gayatri Spivakot. Eljött, és volt egy nagyon furcsa és érdekes beszélgetésünk, ami után kiadta *Nationalism and the Imagination*¹¹ című könyvét. Ebben szerzőtársként jelölt meg engem, pedig én éppen hogy csak hozzájárultam a kötethez, aminek ő volt az igazi kezdeményezője. Ezek után egyfajta divat jelent meg a *Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról* szövegem körül, amire válaszul megírtam a *Self-Colonizing Metaphor* című szövegem, ekkor már a posztkoloniális elméletek ismeretében. Ezt később továbbfejlesztettem és azt próbáltam szemléltetni, hogy az öngyarmatosítás metaforája egy heurisztikus eszköz, amelynek megvan a maga területe, ez pedig különbözik a kriptó-gyarmatosítástól, a belső gyarmatosítástól, a balti posztkolonializmustól és efféléktől. Ezen dolgoztam és erről terveztem egy hosszú könyvet is írni, amit még nem sikerült befejeznem. Lehet, hogy kiadom majd azokat a részeit, amelyek készen vannak, mert egyébként sincs időm hosszú elméleti munkára.

Nemrég írtam egy cikket *The End of Self-Colonization*¹² címmel, ami Bulgária Európai Unióba való belépéséről szól, ami megadta az ország politikai szuverenitásának elismerését, de nem járt kulturális elismeréssel. Ez vezetett a bolgár euroszkepticizmus és europopulizmus berobbanásához, és ahhoz, hogy Európa megszűnt képzeletbeli standardnak lenni. Európa már nem eszmény, ezt az ideált lerombolta az euroszkepticizmus és a nacionalista populizmus, amihez az Európai Unió bürokráciája is hozzájárult a maga módján. Véleményem szerint hasonló folyamat ment végbe Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és így tovább. Ebben az új, többközpontú világban a régi mércék és az idealizált nagyhatalmak véget értek. Ma már más világban élünk.

¹⁰ KIOSSEV, 2002.

¹¹ SPIVAK, 2010.

¹² KIOSSEV, 2020.

Igen, például, ha a mai magyar rendszerre gondolunk, rá kell jönnünk, hogy egy nagyon komplex jelenségről van szó: egyrészt az egész Orbán-rezsim kommunikációja EU-ellenes, az ellenzék pedig EU-párti és Brüsszeltől kér segítséget. Ugyanakkor az egész Orbán-rezsim erősen függ a német autóipar magyarországi gyártásától. Tehát míg diskurzív szinten EU-ellenes, a termelés szintjén mélyen beágyazott az európai struktúrába.

Ez Putyinra is igaz, akinek a rendszere nagyon erőteljesen függ az orosz gáz németországi fogyasztásától. Az ilyesfajta ellentmondások azonban nem meglepőek, sőt, gyakoriak. Az öngyarmatosítás az eurocentrizmus végével befejeződik. Ha többé nem Európa van a középpontban, az öngyarmatosításnak vége szakad. Ez persze nem jelenti azt, hogy most egy ideális világban élünk. Bonyolult és konfliktusokkal teli világban élünk.

Ön szerint tehát az Európa-központúság véget ért?

A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát. Az USA-nak hosszú időn keresztül Európa kulturális traumát okozott, de többé már nem ez a helyzet. Hollywood után, az amerikai populáris kultúra után már nem, hiszen a világ kulturális piacát meghódították az amerikai termékek. Biztos tudják, hogy Spengler már 1919-ben a nyugat alkonyáról beszélt. De Európa kulturális befolyása nem tűnt el abban az időben, és még az első és második világháború katasztrófái sem voltak elegendőek ahhoz, hogy az eurocentrizmus véget érjen. Most azonban fokozatosan halványul.

Bár halványul, de megvannak a maga sikerei is. Gondolhatunk például Románia politikai helyzetére, ahol az EU-párti szervezkedések és politikai tüntetések nagyon sikeresek voltak, és az EU-t támogató pártok vannak hatalmon.

Nem keverném össze az Európai Uniót az idealizált birodalommal. Az EU gazdasági unióként, Európai Szén- és Acélközösségként indult. Fokozatosan fejlődött politikai és diplomáciai egységgé, de soha nem törekedett kulturális egységesítésre. A kultúra az egyes országokra van bízva. Senki nem foglalkozik az európai kultúra és a hiányzó európai identitás nehéz problémáival. Az EU pedig egyáltalán nem az az idealizált birodalom, amely a 19. századi kollektív képzeletben jött létre.

Viszont manapság azt lehet érezni, hogy az EU egyre nagyobb hangsúlyt helyez a kulturális aspektusára, talán mivel gazdasági alapjai egyre gyengülnek; például egyre több pénzt áldoznak az Erasmus-ösztöndíjakra.

A Brexit egyfajta kulturális identitás következménye, és nem pusztán egy gazdasági érdeké. Talán a brit gazdasági érdekről is szól, de erre a kérdésre nincs egyértelmű válasz. Kelet-Európában értelmiségiként olyan időkben nőttünk fel, amikor az eszményünk a demokrácia és a liberalizmus volt. De van egy bolgár vicc, ami így szól: „Bebizonyosodott, hogy minden, amit a szocializmus magáról állított, hazugság, de minden, amit a kapitalizmusról mondott, igaz.” A kapitalizmusról, amit mi akkoriban idealizáltunk, kiderült, hogy egyáltalán nem ideális. Tele van különféle konfliktusokkal, problémákkal, így a mostani fiatal generáció érthető okokból baloldali. Sokuknak

azonban nincs történeti emlékezete a létező szocializmusról, és a történeti tapasztalatot a valóban létezett szocializmusról alkotott tudományos utópiákra cserélik le. Összekeverik a neomarxista vitákat egy olyan projekttel, amit nosztalgikusnak is nevezhetnénk. Én a nosztalgia ellen foglalkozok állást, emiatt pedig a legokosabb hallgatóimmal is konfliktusba szoktam kerülni.

Az interjút Kállay Eszter és Nagy Kristóf készítette 2020 februárjában

Felhasznált irodalom és rövidítések

JAMES

1938 JAMES, C. L. R.: *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*. London, Secker & Warburg, 1938.

KIOSSEV

2002 KIOSSEV, Alexander: The dark intimacy: maps, identities, acts of identification. In: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Eds.: BJEIĆ, Dušan I. – SAVIĆ, Obrad. Cambridge, MIT Press, 2002.

2011 KIOSSEV, Alexander: The Self-Colonizing Metaphor. In: Atlas of Transformation. Eds.: BALADRÁN, Zbyněk – HAVRÁNEK, Vít – KREJČOVÁ, Věra. Prague, JRP Ringier, tranzit.cz, 2010. (<http://monumenttoformation.org/atlas-of-transformation/html/s/self-colonization/the-self-colonizing-metaphor-alexander-kiossev.html> – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

2017 KIOSSEV, Alexander: Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról. Ford.: HEGYI Otti és BORBÉLY András. *a szem*, 2017. (<https://aszem.info/2017/01/alexander-kiossev-jegyzetek-az-ongyarmatosito-kulturakrol1/> – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

2020 KIOSSEV, Alexander: The End of Self-Colonization: Bulgarian Literature in a Global Condition. In: *Bulgarian Literature as World Literature*. Eds.: HARPER, Mihaela P. – KAMBOUROV, Dimitar. London, Bloomsbury, 2020.

KJOSZEV

2000 KJOSZEV, Alexandar: Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. Ford.: KARÁDI Éva. *Magyar Lettre Internationale*, 10. (2000) 37. sz. 7-10.

THAROOR

2017 THAROOR, Shashi: „But what about the railways...?” The myth of Britain’s gifts to India. *The Guardian*, 2017. március 8. (<http://www.theguardian.com/world/2017/mar/08/india-britain-empire-railways-myths-gifts> – Utolsó letöltés: 2020. július 21.)

TRENCSÉNYI

2011 TRENCSÉNYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011.

TSONEVA

2019 TSONEVA, Jana: *The Making of the Bulgarian Middle Class: Citizens Against the People in the 2013 Protests*. Phd Dissertation, Central European University, 2019. (http://www.etd.ceu.edu/2020/tsoneva_jana.pdf – Utolsó letöltés: 2020. május 11.)

SPIVAK

2010 SPIVAK, Gayatri Chakravorty: *Nationalism and the Imagination*. Chicago, University of Chicago Press, 2010.

STEINMETZ

2003 STEINMETZ, George: „The Devil’s Handwriting”: Precolonial Discourse, Ethnographic Acuity, and Cross-Identification in German Colonialism. *Comparative Studies in Society and History*, 45. (2003) 1. sz. 41-95.

2007 STEINMETZ, George: *The Devil’s Handwriting. Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa*. Chicago, The University of Chicago Press, 2007.